

комплексним монографіям, присвяченим козацькому періоду української історії, побудованим на здобутках сучасної історичної науки.

Джерела та література

1. *Бен-Ами*. Мои сношения съ М. Драгомановымъ и работа въ “Вольномъ Словъ” // Еврейская Старина. – 1915. – Вып. III-IV. – С.347-366.
2. *Драгоманов М.* Вибране. – К.: Либідь, 1991.- 688с.
3. *Драгоманов М.* Евреи и поляки в Юго-Западном крае // Вестник Европы. – 1875. – т.4. – кн.7. – С.133-179.
4. *Драгоманов М.* Козаки. – Львів, 1906. – 50с.
5. *Драгоманов М.* Пропавший час: Українці під Московським царством (1654-1876).- К., 1992.- 48с.
6. *Драгоманов М.* Про українських козаків, татар і турків. – К., 1991. – 42с.
7. *Ленин В.И.* Критические заметки по национальному вопросу // Полное собрание сочинений в 50-ти т. – Т. 24. – Изд. 5-е. – М.: Изд-во политической литературы, 1969. – С.113-150.
8. *Мельник Л.Г.* Торжество історичної правди. – К., 1987. – 136с.
9. *Doroshenko D.* Drahomanov and ukrainian historiography // Drahomanov M. A symposium and selected writings / S.Drahomanov. (comp. by); I.L.Rudnytsky (ed. by). – N.Y.: The Ukrainian acad. of arts and sci., 1952. – p.23-35.

О. В. Кухарук

СПРОБИ ПОНОВЛЕННЯ КОЗАЦТВА НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ. КОМПЛЕКТУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧОЇ ДИВІЗІЇ В ВІЙНУ 1812-1814 РОКІВ.

Незважаючи на значні здобутки історичної науки в Україні останніх десятиріч, в першу чергу стосовно історії козацтва, все таки продовжує існувати певний розрив історичної традиції, як наслідок подій 1775 – 1787 років. Такий до певної міри штучний поділ призвів і до зрозумілого перерозподілу дослідницьких інтересів, котрий спостерігається до сьогодні. Ми маємо більш-менш цілісну історію козацтва до зламу 1775 р., по тому ж - відокремлені історії Чорноморських, Бузьких, Чугуївських, Азовських козаків і т.д. Козацтво центральної України практично зникає з історичного полотна, як і цілісна історія козацтва та близьких йому категорій населення, котрі відносились до «вільних сільських обивателів».

Відносно малодосліджені аспекти історії Української козачої дивізії в війну 1812 – 1814 рр., можуть розглядатись як показовий прояв козацької традиції, що дозволяє зробити певні уточнення в висвітленні політичних та соціальних процесів на Правобережжі, та в Україні загалом, виявити деякі цікаві тенденції імперської політики.

Напередодні війни 1812 року уряд Олександра I проявляв занепокоєння становищем в „колишній польській Україні”, і справді для цього існував ряд серйозних підстав, в тому числі соціальні заворушення, пожежі та природні катаклізми [1, с. 5-9]. Отже до початку відкритого конфлікту з Наполеоном розробляється, затверджене 5.06.1812 р. Олександром I «Попереднє розпорядження про утворення Українського козачого війська» [6, с. 12-14]. Дане розпорядження передбачало: «Військо це передбачається створити на Україні із людей до козачої служби здатних, і здавна навики, і охоту до неї маючих» [6, с. 12].

Початково планувалось сформувати 4 полки з 12 повітів Київської губернії та 4-х Кам'янець-Подільської (Вінницького, Гайсинського, Браславського, Балтського), тобто 1 полк з 4-х повітів. Кожен повіт мав поставити по 2 ескадрони, чи відповідно 300 козаків. Загальна чисельність війська мала перевищувати 4800 осіб. Цікаво, що одяг відповідав козачій традиції: короткий сукняний напівкаптан, шаровари, чоботи, сорочка, шапка з смушковим околицем та волосяним султаном, епанча. [5, л. 6-7].

Для спрощення обмундирування дозволялось використовувати сукно найбільш поширеного кольору в даному регіоні, навіть сіре. Проте перевага надавалась синім кольором. Основу зброї складали козаче сідло та вуздечка, озброєння: піка, шабля, пістолет та 16 штуцерів чи рушниць на ескадрон.

Офіцери запрошувались з відставки тим же чином, а при необхідності чиновникам надавалось перше офіцерське звання. По службі офіцери прирівнювались до уланських полків. Початково, крім отримання

© Кухарук О.В.

чергових військових одиниць дане формування мало і далекоглядні соціально-політичні цілі, котрі можна простежити при аналізі наступних положень: «Нижчі чини, як в своєму утриманні, так і в обов'язках і в самому терміні служби, зрівнюються загалом з іншими службовими козаками.

По зникненні в українських полках потреби, всі вони розпускаються по домах своїх, але вже назавжди залишаються приналежними війську і по першій вимозі зобов'язані явитися на службу, і скласти знову свої полки, для чого вони мають мати завжди в належному стані зброю, одяг і коней, утримуючи все вже на своєму коштах і звільняючись за це від всяких інших по державі повинностей. Діти їх, народжені з часу вступу до війська, належать також до нього. Тим же з них, котрих би поміщики не знайшли вигідним для себе прийняти в поселення свої, відведуться для поселення землі казенні, - про що тоді буде зроблена окрема постанова» [6, с. 13-14].

Значення даних пунктів «Попереднього розпорядження...», котре ще до отримання відповідного Указу Сенату спрямовується до виконання, стає ще більш наочним, коли прийняти до уваги, що з 1810 року в Могилівській губернії, відомій антиросійським настроєм шляхти, створюється перше військове поселення Єлецького піхотного полку. Землі цілої волості вилучаються в казну, її населення переселяється, в тому числі в Новоросію [2, с. 106].

У відповідності до іменного указу імператора від 7.06.1812 р. Сенат 20 червня видає відповідний Указ про формування полків, хоч військове відомство цим вже давно займається. Тепер до процесу формування долучаються структури Міністерства внутрішніх справ, місцеві органи влади. Проте навіть в умовах розпочавшихся бойових дій місцеві представницькі шляхетські органи без особливого ентузіазму виконують даний Указ, посилаючись на зловживання прийомщиків від військ. Так зазначаючи заднім числом від 12.09.1812 р., що добровільно дворяни могли б виставити ще більше ратників, київський губернський маршал граф Потоцький скаржить на дії військових структур по формуванню дивізії [3, с. 464-465]. Проте тяжкий початок кампанії, відступ армії на схід змушував військову бюрократію до рішучих дій, що робило прямий супротив, чи явну обструкцію надто небезпечними. Потрібно було враховувати ту обставину, що Указ Сенату вимагав, щоб збір козаків завершився не пізніше ніж через місяць після оголошення Указу в повіті, під особисту відповідальність військових губернаторів і губернських правлень [6, с. 15]. А відповідальним за їх створення фактично став рішучий та впливовий генерал М.О. Милорадович.

Формування полків по рішенню київського генерал-губернатора Милорадовича мало відбуватись: № 1-го – в Махновці, № 2-го – в Білій Церкві, № 3 - Умані. Центром формування полку №4 визначався Кам'янець-Подільський. Але навіть М.О. Милорадович зазначав, що змушений особисто збирати повітових маршалів, оскільки вони затягували справу [6, с. 16-18].

Разом з дворянством розкладка на поставку козаків поширилась на існуючі магістрати, котрі на відміну від колишньої шляхти швидко виконали поставку [6, с. 22-24]. В принципі формування цих полків стало відносно вигідним в сенсі виконання повинностей поміщиками та громадами, оскільки поставка козака та його спорядження на суму в 75 крб. прирівнювалось до поставки двох рекрутів.

Надзвичайно швидко по формуванню дивізії, відповідно до іменного Указу від 15.08 полковнику графу І.О. Вітту, котрий став командувати дивізією, на правах бригадного командира, вже 6 вересня полки виступили на Луцьк в розпорядження 3-ї Західної армії. З осені її очолив П.В. Чичагов. Пізніше козака дивізія ввійшла в склад Окремого резервного корпусу генерал-лейтенанта М.Ф. Остен-Сакена, та прийняли активну участь в бойових діях. Показником активної участі в війні та високої репутації Українських козацьких полків стали як свідчення сучасників, так і нагородження срібними трубами та літаврами з зображенням св. Георгія, а також нагороди практично всьому командному складу, в першу чергу за 40 денний рейд по тилах противника на території Польщі [3, с. 466-467, 472; 6, с. 108-116].

Українські козацькі полки і далі зберігали високу бойову репутацію. Так для прикладу лише за бойові дії в складі вже корпусу Ф.Ф. Вінценгероде за бої 17-20 квітня 1813 р. - 20 унтер-офіцерів та козаків козацьких полків №1 та №3 отримали знаки відзнак Військового ордену (солдатські хрести) [3, с. 472]. Проте участь в бойових діях, постійні марші привели до значних втрат [1, с. 55-58].

До літа 1813 р. Українська козацька дивізія мала значний некомплект, котрий виходячи з її особливого статусу, звичними способами ліквідувати не здавалось можливим. В той же час вона проявила себе цінним бойовим з'єднанням, доцільність укомплектування котрого напередодні вирішальних боїв з Наполеоном не викликала сумнівів, навіть не беручи до уваги довоєнних планів уряду Олександра І.

Головнокомандуючий М.Б. Барклай де Толлі 9 липня 1813 р. звертається в Головну квартиру імператора з відповідним запитом за № 690 про укомплектування Українських козацьких полків, некомплект котрих становить понад 1000 чоловік. В свою чергу від імені імператора граф Аракчєєв звернувся до управляючого Військовим міністерством князя О.І. Горчакова з пропозицією розглянути в Комітеті міністрів питання про комплектування українських козацьких полків [5, л. 1].

Пропозиція командування армії, на відміну від 1812 р., передбачала розширення зони комплектування козачої дивізії. Набір планувалось провадити вже не в 16 повітах Київської і Подільської губерній, а в більш ніж 30, тобто уже в усій Подільській губернії (раніше задіяно було 4 повіти з 12), та в частині повітів Волинської губернії, які межували з Київською та Подільською губерніями. Набір мав тривати 6 тижнів, при нормі 30 козаків в повному спорядженні з повіту. Мабуть з ініціативи графа Вітта, котрий добре знав ситуацію, в кожную губернію відряджався штаб-офіцер з посиленою командою. Спеціально передбачалось надання їм затверджених зразків козацького обмундирування та зброї, враховуючи ті проблеми, котрі виникли при спорядженні дивізії 1812 р. [3, л. 2-3].

Армійське командування очікувало, на комплектацію поповнення без особливих складнощів, і відправлення його до армії, котру чекали важкі бої, вже через 2 місяці, після початку набору.

Швидке поповнення полків стало нагальною проблемою. Про подальше ускладнення ситуації в Українській козачій дивізії можна судити по тому, що замість штатних більш ніж 2500 чоловік, в 2-х козачих полках, котрі під командуванням генерал-майора Вітта знаходились в складі корпусу Ф.Ф. Вінценгероде, на середину літа заледве нараховувалось 1250 чоловік [5, с. 144].

Враховуючи скарги на дії військових при комплектуванні дивізії в 1812 р, в тому числі і Подання від 12 вересня 1812 року, Кабінет Міністрів для пришвидшення збору козаків дозволив замінити поставку обмундирування та коней з повітів – грошами, у відповідності існуючим комісаріатським розцінкам. В такому випадку відповідальність за оснащення козаків необхідним спорядженням переходила до відкомандированих штаб-офіцерів. Згідно табелям вартість обмундирування, зброї, коня на одного козака оцінювалась в 415 крб. 65 коп [5, л. 10-12].

Рішенням 19 серпня Кабінет Міністрів затверджує пропозиції Головного командування армії, проте встановлює базову ціну в 400 карбованців на спорядження козака. Крім того визначається, що до виходу козаків з місця формування вони постачаються харчами, фуражем і здійснюють постій на рахунок колишніх власників, та відповідно магістратів і громад. Ця норма мала прискорити формування резервів.

Проте набір козаків, затягнувшись, почав проходити одночасно з 85 рекрутським набором. Якщо збір рекрут йшов відносно успішно, то в належний термін команда в 358 козаків, з відповідними коштами за непоставлене спорядження була скомплектована лише у Волинській губернії, котра і в 1813 р. знаходилась на військовому стані, як найближчий тил Резервної армії в бойових діях проти фортець на теренах Польщі [5, л. 31-34].

В інших губерніях, на відміну від 1812 року, коли дивізію сформували за 2 місяці, набір поповнення затягнувся до весни 1814 року. Командировані для формування резервних команд козаків підполковники Піхільштейн-1, Теміров, Міницький вступали в гострі конфлікти з місцевою цивільною владою, на яку впливали дворянські представницькі органи Київської та Подільської губерній. Так для прикладу, із 300 чоловік зібраних в Подільській губернії, підполковник Міницький – командир 4-го козачого полку, отримав для огляду 254. З них же, навіть за заниженими стандартами 1814 року, більш-менш здатними до служби виявилось 122!! Серед представлених в козаки 109 були старші 45 років, або з явними тілесними дефектами. При розслідування виявилось що серед пред'явлених до прийому знаходились схоплені на дорогах і поставлені до строю неправомірно, в тому числі жителі Бессарабії. Цивільний губернатор граф Сент-Прі та губернський маршал граф Грохольський, котрі відповідали за поставки спорядження та коней обвинувачувались підполковником Міницьким в поставці задорогих, проте бракованих коней, некондиційних сідел, малорозмірного, тісного, неякісного обмундирування [5, с. 54-56].

Багато в чому така ситуація в Подільській губернії склалась через те, що поставка коней зі зброєю та спорядження за традицією, контрагувалась та передавалась єврейським підрядникам з отриманням відсотків [5, л. 71-73].

Приблизно така, а може ще складніша ситуація склалась в Київській губернії. Так підполковник Теміров визнав доцільним замовити сідла для свого полку в Москві, як більш дешеві. Це зламало змову підрядників, проте вони відповіли черговими скаргами.

Потурання зловживанням місцевою адміністрацією стали відомими в центрі внаслідок міжвідомчих протиріч. Сприяла цьому і та обставина, що добре обізнаний з традиціями Правобережжя, граф Вітт направив для прийому поповнення, замість звичайних штаб-офіцерів – командирів козачих полків. Вони мали особисту зацікавленість в дотриманні вимог до комплектування, оскільки за неповністю обмундированого чи нездорового козака, прийнятого до полку, вже відповідали особисто вони, в тому числі матеріально. В першій половині XIX ст. призначений імператорським указом полковий командир являв собою значну постать в військовій ієрархії, і з успіхом міг протистояти тиску місцевої влади, особливо за умови законності дій. Тому Кабінет Міністрів затвердив вимоги підполковника Міницького [5; л. 82 об].

Схожі проблеми мав командир 1-го українського козачого полку підполковник Піхельштейн. Він відмовився отримати неякісну кінську зброю в Київському повіті. Право на постачання зброї, котра мала поставлятися від дворянства, було отримано трьома підрядчиками – євреями з містечка Сквири, зі знижкою (відкатом) в 25 карбованців за комплект. Як наслідок зброя виявилась зовсім некондиційною [5, л. 85-91 об]. Коли підполковник Піхельштейн виявив готовність сам організувати поставку зброї, представники постачальників Юхель Канторщик та Шльома Сабеєльович, заручившись підтримкою губернського маршала графа Потоцького, заявили про готовність виконувати контракт, проте при умові прийому вже виготовленої без зразка зброї [5, л. 91 об.-92 об]. І знову, вже 1 лютого 1814 року, в черговий раз губернське правління та губернський маршал отримали вказівки дотримуватись встановлених зразків та відповідної якості спорядження, а в разі відмови відповідні кошти передати полковим командирам чи в Казенну палату. Адже мова йшла про регулярні частини [5, л. 93-97].

Оскільки графи Сент-Прі і Грохольський, тим паче граф Потоцький належали до аристократичних кіл імперії та входили до зміцненого в 1814 р. польського лоббі, вони разом з ним використовували свої зв'язки в Петербурзі та Відні. Справа вийшла на новий рівень. Для ревізії ситуації та розв'язання конфлікту на Правобережжя від МВС направлявся начальник 4-ї округи Внутрішньої стражі генерал-майор фон Дієтерло [5, л. 115-119].

З великими труднощами збір поповнення завершився до літа 1814 року, на більш-менш компромісній основі. Військові пом'якшили свої вимоги, оскільки бойові дії вже закінчилися. Проте розпочата справа привела до відсторонення ряду службових осіб. В тому числі в відставку відправився і генерал-майор Дієтерло, котрий не зміг, чи не схотів добитись виконання рішень уряду. [5, л. 186-190]

Апогеєм історії з комплектуванням козачих полків стали спроби невдалих поставщиків спорядження, заручившись підтримкою губернських маршалів цього разу отримати компенсацію з Військового міністерства за втрачену вигоду. Як наслідок відповідним губернаторам аргументовано пояснили та рекомендували довести до відома дворянських зібрань і скаржників, що за невиконані підряди в Російській імперії, на відміну від колишньої Речі Посполитої не платять. [5, л. 220-229]

Проте програючи в дрібницях колишнє польське дворянство, через свої представницькі органи опираючись комплектації Української козачої дивізії змогло перемогти в головному. Ідея військового поселення українських козаків в 3-х українських губерніях Правобережжя, або принаймні в 16 повітах Київщини та Поділля так і неореалізувалась.

В переможному 1814 році уряд Олександра I починає активно заgravати з польськими спільнотами, маючи на увазі створення Польського королівства на більшій частині території Варшавського герцогства, з можливим долученням до нього Литви. Тому Українська козача дивізія спочатку отримує статус уланської. З часом їй визначається для поселення територія Бузького козачого війська.

Досить нетривала історія Української козачої дивізії, дає можливість поставити цілий ряд досить перспективних проблем, і є певним свідченням про зміну підходів імперського уряду до козацтва, котрі простежуються на рубежі XVIII-XIX ст.. Ці зміни ймовірно пов'язані з переходом від станової монархії до абсолютизму в Росії. Можливо саме ці фактори, в контексті інших реформ уряду Олександра I, часів його „молодих друзів”, вплинули на прийняття нової „Постанови про Чорноморське козаچه військо 18.10.1802 р.”, рішення „Про відновлення знову війська Бузьких козаків 26 вересня 1806 року” та введення „Нового устрою Чугуївського війська 18 серпня 1808 року”. Здається варто саме в такому контексті, враховуючи початкову ідею створення військових поселень в Білорусії, розглядати прийняття рішення від 5 червня 1812 про створення Українського козачого війська на Правобережжі. В такому разі ми маємо справу з імперською політикою стримування та противаг (розділяй та володарюй), в умовах підготовки до конфлікту з імперією Наполеона I. Проте реалізація такого плану в повному обсязі не могла не зіграти позитивної ролі для збереження козацької традиції на Правобережжі України, та відкривала певні перспективи для консолідації українських спільнот.

Джерела та література:

1. *Абаліхін Б.* Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. – К., 1963. – 63 с.
2. *Коршилов А.А.* Курс истории России XIX в. – М. 1991. – 446 с.
3. Народное ополчение в Отечественной войне 1812 года. Сборник документов. – М., 1962. – 547 с.
4. Поход русской армии против Наполеона в 1813 г. и освобождении Германии. Сборник документов. – М., 1964. – 539 с.
5. Российский государственный военно-исторический архив. Ф.1. Оп. 1. Т.2 Д. 2898. – О укомплектовании Украинских казачьих полков. Начало 19 июля 1813 г.
6. Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. Збірник документів. – К., 1948. – 145 с.